

Рацул О.А.

*к. пед. н., ст. викладач кафедри педагогіки
початкової освіти та соціальної педагогіки
Кіровоградського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка*

**ВПЛИВ ОЛЕКСАНДРА ПОТЕБНІ ТА МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА
НА ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ТА ПОЧУТТЯ
ГРОМАДЯНСЬКОСТІ У СТУДЕНТІВ ТА ПРОГРЕСИВНОЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ**

У статті розкрито педагогічні погляди на проблеми громадянського виховання.

In the article the author discloses pedagogical views on the problems of the community education.

Варто наголосити на тому внеску, який зробив у формуванні громадянськості цілих поколінь визначний український філолог, філософ, етнограф, професор Харківського університету О. Потебня (1835-1891). Вважаючи мову компонентом духовного життя народу, складовою його культури, він не лише дослідив та обґрунтував у своїх наукових розвідках такі питання, як співвідношення мови й мислення, значущість мови у формуванні уявлень, її дієвість, як засобу викладення навчальної інформації, роль мови у становленні людської особистості тощо, але й постійно популяризував їх серед студентів і молоді. Як стверджував учений, умовою успішної майбутньої підготовки будь-якого спеціаліста (мислителя, вченого чи практичного діяча) є рідна мова, бо це один з головних чинників й одночасно показників розумового розвитку як дітей, так і дорослих. Саме тому, акцентував О. Потебня, для усвідомлення сутності української національності кожному причетному до неї слід самому, насамперед, оволодіти українською мовою. Бачимо тут чітку громадянську позицію

вченого-славіста.

Проте, на наш погляд, у руслі проблеми, що досліджується, не менш важливим була переконаність О. Потебні в тому, що молоді люди повинні мати ґрунтовні, стійкі переконання, вміти захищати свої світоглядні позиції, зберігати толерантність щодо переконань інших. Цими думками він, за свідченнями сучасників, постійно ділився зі студентами, молоддю, колегами, вважаючи університети осередками духовності, яку випускники поширюватимуть у масах.

Аналіз спогадів колишніх студентів чи слухачів О. Потебні дав змогу визначити, що вчений-філолог був неабияким лектором, який замість традиційної для того часу лекції, вів зі своїми слухачами своєрідний діалог, вкраплюючи до нього час від часу власний монолог. За спогадами його слухачів, О. Потебня як лектор справляв враження, що він ділиться зі студентами своїм продуманим і пережитим, роз'яснює свої світоглядні позиції, проте прагне до того, щоб кожен із них знайшов власну істину. Інколи здавалося, згадували студенти, що О. Потебня в аудиторії продовжував самостійне мислення над тими проблемами, котрі його найбільше цікавили. Інколи думки професора були зрозумілими й чіткими для молодих слухачів, інколи це було абсолютно «новим словом» і «новою істиною», за якими вони й прийшли до університету [6, 125]. У спогадах колишніх студентів переважає думка, що О. Потебня не користувався у викладанні догматичними істинами, завжди пропагував і вимагав свідоме сприйняття навчального матеріалу, надзвичайно толерантно ставився до думки свого співбесідника колеги чи студента.

Як свідчать біографічні матеріали, О. Потебня вирізнявся з-поміж інших викладачів своїми особистісними якостями: скромністю, чесністю, щирістю, вимогливістю до себе й навколишніх людей, високим усвідомленням свого громадянського обов'язку. Тобто жив так, як навчав студентів, виховуючи їх власним прикладом. Яскравим прикладом для ілюстрації його особистості свідчить той факт, що відомий вітчизняний історик і письменник Д. Яворницький прототипом професора Хмари з повісті «За чужий гріх» зробив саме О. Потебню. У характеристиці вченого-педагога, справжнього громадянина письменник наголошував, що «...володіючи великим розумом і глибокими знаннями, Хмара гаряче любив український народ, українську мову, українське минуле, бо за своєю природою був українцем, виріс в Україні. Проте, люблячи все українське, Хмара не прагнув особливо виділяти на лекціях свої симпатії: це в нього

виходило само собою, оскільки він був надзвичайно правдивим і щирим. Правдивість і щирість здобули йому повагу абсолютно всіх студентів як до самого професора, так і до всього того, що він любив, хоча й не говорив про це на заняттях» [6].

У спогадах про О.Потебню підкреслюється, що дім професора був завжди відкритим для всіх тих, хто бажав займатися наукою, був зацікавлений у більш глибокому вивченні історії рідного краю, закономірностей розвитку його народу. А на початку 80-х років, згідно з біографічними матеріалами, О. Потебня за власною ініціативою прочитав у себе вдома цикл лекцій для жіночого гуртка. Як відомо, у ті часи жінки не вступали до вищих навчальних закладів, тому О. Потебні довелося самому розробити програму занять, тематику лекцій тощо. У відповідь на вимоги попечителя Харківського навчального округу щодо даних про кількість і склад слухачок, О. Потебня заперечив: «У мене збираються тільки ті, кого я запросив. Як професор, я викладаю те, що вважаю корисним і цікавим для моїх слухачок. Розміри моєї аудиторії, природно, обмежені розмірами мого чайного столу» [6, 122].

Зазначений факт з біографії вченого засвідчує його прагнення до передачі знань з минувшини українського народу якомога більшій кількості людей різних соціальних верств населення, з одного боку, а з іншого – красномовно свідчить про громадянську рішучість О. Потебні та вірність своєму обов'язку громадянина.

Про вплив О. Потебні на студентську молодь у контексті проблеми, що досліджується, свідчать і спогади представників того студентського гуртка, який, за припущенням дослідників, став передумовою утворення Харківської громади. Користуючись щоденником одного з них, В. Гнилосирова, дослідниця діяльності українських Громад Н. Побірченко наводить його записи від 4 січня 1861 року: «Від 11 ранку до 10 ночі пробули у Потебні. Час проведено з користю й задоволенням. У господаря знайшли приємного співрозмовника, теплу, живу, південну натуру, особистість цілком симпатичну. Багато було порушено дуже книжних і нових питань. Ол. говорив палко, виявляючи різнобічну начитаність і глибокий природний зміст, окрилений діяльним науковим розумінням і ознайомленням з європейською літературою» [4, 34]. За висновком Н. Побірченко, саме цей час, початок 1861 року, коли гурток студентської молоді на чолі з В. Гнилосировим об'єднався з О. Потебнею для спільної справи, і можна вважати часом створення Харківської громади [4, 34-35].

Висока оцінка інтелекту, викладацького хисту й громадянської позиції О. Потебні звучить у спогадах сучасників, багатьох його учнів, які відчули на собі вплив духовно багатой особистості й чимало чого навчились у свого вчителя. За свідченням Д. Багалія, видатного історика вже наступного століття, О. Потебня був великим майстром у викладанні, завдяки чому його лекції відвідували не лише студенти-лінгвісти, але й студенти інших факультетів, у тому числі В. Антонович та П. Житецький; у спогадах тих же В. Антоновича й П. Житецького, яких можна назвати сучасниками й прихильниками О. Потебні, учений-лінгвіст характеризується як «духовний осередок» прогресивно налаштованої харківської громадськості. Учнями й послідовниками О. Потебні називали себе А. Горнфельд, М. Дринов, Б. Ляпунов, Д. Овсяников-Куликовський, О. Попов, М. Сумцов, В. Харцієв та інші, які безпосередньо наслідували його вчення, окремі його погляди стали основою їхнього світогляду й початком нових досліджень, проте всі вони стали вченими в різних галузях науки, збагативши її новими відкриттями й залишившись справжніми громадянами.

Вивчення та аналіз історико-педагогічних джерел у контексті проблеми, що досліджується, дали можливість для висновку, що показовою в цій площині була педагогічна й громадська діяльність М. Драгоманова (1841-1895), якого й сьогодні називають справжнім громадянином України та «добрим громадянином усієї Європи XIX століття». Досить сказати, що через усі матеріали про життя й діяльність М. Драгоманова, видані М. Павликом на вшанування ювілею його смерті, проходила однастайна думка сучасників, що в багатьох питаннях щодо розвитку суспільства М. Драгоманов випередив свій час, бо його думки були постійно спрямовані в майбутнє. Як наголосив тут Б. Грінченко, українці можуть пишатися М. Драгомановим, бо перед «сином їх землі схиляють з пошаною чоло люди інших народів Європи» [2].

Багатогранна громадська й науково-педагогічна діяльність М. Драгоманова принесла йому багато титулів: історик, етнограф, філософ, фольклорист, культуролог, літературознавець, популярний публіцист, організатор-видавець, універсальний вчений, «справжній енциклопедист», засновник і довгий час єдиний представник вільної української преси за кордоном, один з найосвіченіших людей свого часу. Так характеризували професора Київського університету М. Драгоманова сучасники, колеги, однокласці, послідовники, студенти. Залишившись після закінчення Київського університету на кафедрі загальної історії як талановитий і працелюбний випускник, М. Драгоманов став таким же прекрасним

викладачем, з науковими зацікавленнями, широким діапазоном практичної діяльності й постійною жагою до поглиблення своїх знань. Про це свідчить перелік тих наукових осередків, де вдосконалював свою кваліфікацію український учений-професор: університетські центри Гейдельберга, Берліна, Відня, Рима, де він знайомився з буттям та реаліями європейських країн, становищем національних меншин, у тому числі й слов'янських народів.

У межах проблеми, що досліджується, слід звернути увагу на те, що М. Драгоманов чітко виявив свою громадянську позицію ще студентом історико-філологічного факультету Київського університету. У відповідь на звільнення з посади попечителя Київського навчального округу М. Пирогова (за висловом М. Драгоманова, «великого розуму чоловіка»), прогресивний студент виступив на захист професора з промовою, у якій оцінював реформування вищої освіти М. Пироговим, як «заміну солдатської дисципліни на моральну» та «обмеження деспотизму адміністрації». Вісімнадцятирічний студент-першокурсник на цей час уже був учителем першої у Києві і в Російській імперії недільної школи, а випускником став викладачем історії у Тимчасовій педагогічній школі для підготовки вчителів-українців для сільських шкіл. Як пізніше згадував М. Драгоманов, уже в студентські роки робота в цих школах переконала його в необхідності власної активної участі в одній з найбільш «практично культурних справ» як частини «реального боку українства», що й привело до «пильного студіювання» ним народної мови, словесності, історії, теорії «народного елемента» в педагогіці тощо. Результатом цього студіювання, за висновком М. Драгоманова, стало усвідомлення, що народу потрібна справжня освіта, бо інакше він буде приреченим залишитися «моральним немовлям».

Варто зазначити, що М. Драгоманов рішуче відкидав будь-які революції, насилля й терор. Своєрідним девізом його громадської та науково-педагогічної діяльності була переконаність у тому, що «чиста справа вимагає чесних засобів і чистих рук», а звідси виходив його висновок, що навіть свобода не варта того, щоб збудувати її ціною великих людських жертв, бо життя кожної людини є самоцінним і не слід переривати його кривавим потоком. Найбільш вагомою альтернативою для М. Драгоманова був «масовий рух і тривала спільна праця» для забезпечення рівних прав для кожної особи, свободи слова, друку, науки, зборів, товариства, повної самостійності для вільної спілки громад в усій Україні.

Основою духовного розвитку людства М. Драгоманов уважав національну культуру, що, на його погляд, насамперед, вимагає від

української інтелігенції вільного володіння українською мовою з метою гармонійного спілкування з представниками простого народу як дорослими, так і дітьми. Зазначимо тут, що в період дії Валуєвського циркуляра та Емського указу будь-яке висловлення на захист українства вже було крамольним. Сумно відома в ті часи теза П. Валуєва проголошувала: «Ніякої особливої малоросійської мови не було, немає і бути не може». На підтримку висловленої тези, як свідчать історико-педагогічні реалії, були спрямовані відкриті виступи професорів Київського університету. Так, наприклад, професор філології університету С. Гогоцький писав: «Неможливо надати Україні, цій звичайній назві місцевості, територіальній окраїні, таке значення, якого вона ніколи не мала, не має і мати не може... Хто уповноважив українолюбців відбирати у нас древню назву Руських і всі приналежності цієї назви, в тому числі і нашу спільну, культурну російську мову, вироблену таким довгочасним і важким процесом нашої історії, і все це змінювати чимсь українським...» [1, 19]. А в курсі педагогіки професор С. Гогоцький резюмував таким чином щодо завдань освіти: «Мої висновки наступні: а) ми повинні зараз піклуватися про освіту народу на обох берегах Дніпра; б) підтримувати думку про єдність трьох племен Руських, без цієї єдності ми загинемо; в) літературна російська мова повинна бути всім спільна в букварях; віра і мова повинні бути зв'язуючими елементами» [1, 27]. Звичайно, урядом ті думки С. Гогоцького оцінювались, як «весьма дельные», й, навпаки, роздуми М. Драгоманова щодо помилковості зазначеного урядового вердикту й наукового обґрунтування права українського народу на користування рідною мовою та на розвиток української культури були названі націоналістичними в негативному розумінні цього терміну. Тож варто наголосити тут на громадянській позиції та сміливості в її оприлюдненні М. Драгоманова.

Цікаві роздуми залишив М. Драгоманов щодо розвитку національної освіти, які він популяризував серед студентів. Досліджуючи історію освіти в Україні, вчений прийшов до висновку, що «...історія школи за останні сто років є не чим іншим, як бійкою уряду з наукою та освітою». Причетних до цього процесу він називав «зграєю злодіїв, котрі дурять народ», у яких «нема нічого святого й дорогого на світі, окрім кишені та кар'єри» [3, 9].

Аналіз його праць щодо перспектив організації освіти в народних школах України [3, 13] дав можливість для висновку, що він стояв на актуальних для сьогодення позиціях, уважаючи, що потреба викладання в школах українською мовою виходить не з «політичних або якихось інших фантазій», а детермінована «найелементарнішими ідеями новітньої

педагогіки». Посилаючись на досягнення європейських народів, на ідеї К. Ушинського, М. Драгоманов наголошував на необхідності взаємодії національного і вселюдського, а також гуманістичного в освіті, яка, на його погляд, повинна бути національною за характером і формою, а за змістом і спрямуванням загальноєвропейською. Наголошуючи на значенні в освіті народної словесності М. Драгоманов писав, що в ній відбита історія народу, його життя, його побут, дух, а рідна мова сприяє збудженню розуму та розвиває громадянські почуття дитини, формує її мовленнєву культуру.

Разом з тим М. Драгоманов чітко конкретизував роль і завдання народного вчителя у його взаєностосунках з дітьми. У накресленні його поведінки вчений наголошував, що головною особистісною рисою вчителя повинна бути любов до вихованця. Як складова любові до всього народу, зміцнення в дітях «природних нахилів до волі й братерства», формування в них такої якості, як «бути добрим й правдивим серед себе», демонструвати власним прикладом «зразок нового чоловіка» [3, 25]. Найкращим варіантом для школи й учнів М. Драгоманов визначав ситуацію, коли школа для вчителя стає «метою життя і праці», «...коли чоловік їй присвячується увесь» [3, 25].

Слід наголосити, що всі наведені вище приклади досить повно розкривають особистісні риси молодого фахівця й свідчать про глибоке розуміння ним громадських обов'язків тогочасної української інтелігенції, а також про його високий потенціал у здатності впливати на формування світогляду молоді та студентства.

На наш погляд, громадянська позиція М. Драгоманова охоплювала багато розміркувань, пророчих пересторог, мудрих, корисних та актуальних для сьогодення порад. Насамперед, враховуючи реалії сьогодення, це стосується його переконань, що «ситі й голодні» ніколи не будуть однаково користуватися так званими спільними законами, що збереження людської гідності «вимагає економічної забезпеченості», що в політиці шкідливе як «далеке захоплення фантазією», так і позиція «дальше хвилі свого носа не дивитись», що зло, а не добро для України несуть ті, які «плакати за Україну вміють», а реальну сферу прикладання своїх сил знайти не можуть, «через те ще більше плачуть».

Завдяки енциклопедичній ерудиції, твердості своєї громадянської позиції, як свідчать біографічні матеріали, молодий професор М. Драгоманов набув широкої популярності серед прогресивно налаштованої частини університетського студентства. За висловом М. Павлика, він був «тонким і

найобдарованішим педагогом». Д. Багалій вступивши до Київського університету вже після звільнення вченого згадував, що молодий професор залишив спогади про себе, «...як про талановитого лектора, гарного молодого вченого й гарячого українського діяча» [7, 22]. Студенти старших курсів згадували, підкреслював Д. Багалій, що на лекції М. Драгоманова приходили й студенти інших факультетів та вільні слухачі. Про визнання авторитету М. Драгоманова серед молоді свідчить і характеристика його особистісних та громадянських якостей відомого народовольця А. Желябова, який у прагненнях до співробітництва з ним прокоментував своє бажання не тільки політичними міркуваннями, але й підкреслював безкомпромісність, чесність вченого. Проте, в університетських колах за М. Драгомановим однозначно закріплювалася репутація «українофіла-сепаратиста», небезпечного для суспільства, що, врешті-решт, привело його до звільнення з університету й суворого поліцейного нагляду згідно з санкцією Олександра II з перспективою висилки «до будь-якого місця у віддалених губерніях», а пізніше – до еміграції у Софію.

Варто зазначити, що й в еміграції М. Драгоманов ніколи не поривав з українською ідеєю й багато зробив для піднесення та утвердження міжнародного престижу й авторитету української культури, пропаганди кращих її здобутків у слов'янському світі та всій Європі, що значною мірою зміцнювало її авторитет та престиж у світовому вимірі. Він першим з українців звернувся до Європейської спільності з українськими справами, виголосивши в Парижі 1878 року на літературному конгресі сміливу на той час промову «Література українська, поскрибована російським урядом», де вказав на ганебність Емського указу. Саме тому вплив особистості М. Драгоманова на сучасників був значним і постійним. Його одностайні й прихильники, як свідчать біографічні матеріали, наголошували, що своїми працями, думками, ідеями й діями він «спричинив перелом» у поглядах та світогляді українців. Найбільш узагальнююче про вплив М. Драгоманова на прогресивно налаштований громадський загал писав І. Франко. Дізнавшись про залучення вченого болгарами до національно-культурної та освітньої роботи, письменник з великою гордістю, хоч і не без іронії та суму, акцентував: «Хто знає широкі політичні і наукові погляди М. Драгоманова, його непохитно вірне чуття в оцінюванні людей і відносин, а при тім його гострий критичний ум, що не поклоняється ніяким авторитетам, не молиться на ніякі, хоч і як блискучі, крючки та фрази, а всюди шукає конкретного, загального, основного, – той певно признає, що ліпшого вчителя для болгарської молоді, а zarazом совіснішого робітника коло заснування так важної інституції (Софійського університету – О.Р.) болгари не могли знайти. Щасливі болгари! Ми русини-українці, як та євангельська вдова, даємо їм «от убожества нашого», даємо їм більше, ніж маємо, а властиво даємо те, чого

самі не маємо» [5, 238].

У руслі досліджуваної проблеми слід звернути увагу також на спогади Д. Багалія, який стверджував, що ідеї М. Драгоманова були однією з передумов створення в Київському університеті у 80-і роки української студентської таємної організації «Коша». Уже досвідчений історик, професор, академік наголошував: «На нас мали вплив своєрідні соціалістичні ідеї М. Драгоманова... Це вже була національна українська течія. Перебування у складі студентського «Коша» мало добрі наслідки для мене й моїх товаришів: збільшувало й зміцнювало нашу любов до рідного краю та свого народу збагачувало наші знання про нього й утворювало з нас майбутніх громадських діячів на його користь» [7, 35].

У спогадах сучасників є свідчення, що після звільнення М. Драгоманова з Київського університету на знак протесту проти цього факту відомий в Україні громадський діяч, професор кафедри політекономії та статистики М. Зібер залишив університет й емігрував добровільно, хоч до кінця свого життя не поривав з українством.

Отже, як свідчать результати дослідження впливу особистості М. Драгоманова на формування світогляду та почуття громадянськості у студентства та прогресивної української інтелігенції, цей вплив був глибоким за змістом й широким за кількістю прихильників його ідей. Його учнями з гордістю називали себе такі видатні представники українського просвітництва, як М. Коцюбинський, М. Павлик, І. Франко, який писав, що для українців М. Драгоманов був не просто «заслуженою людиною», а «другом, вчителем, провідником», «великим прапором з багатьма китицями ідей і думок», голос якого для кожного українця котрий прогресивно мислив був «заохотою», «осторогою», «голосом сумління», «вказівкою, куди йти».

ЛІТЕРАТУРА

1. Гогоцький С. Еще несколько слов об украинофильстве. – К., 1875. – С. 19-27.
2. Драгоманов М.П. 1841-1895. Його ювілеї смерті, автобіографія і список творів. Зладив і видав М. Павлик. – Львів, 1895.
3. Драгоманов М.П. Народні школи на Україні. – Женева, 1877. – С. 9, 25.
4. Побірченко Н.С. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських громад / друга половина ХІХ – початок ХХ століття. – Київ: Радянська школа, 1991. – 381 с.
5. Федченко П.Н. Михайло Драгоманов. – К.: Дніпро, 1991.
6. Франчу В.Н. Александр Апанасович Потебня. – М.: Просвещение, 1986.
7. Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з

нагоди 70-ї річниці життя та 50-х роковин наукової діяльності. – Київ, 1927. – С. 19-35.